

ԳՐԱԿԱՆ

ՅԱԿՈԲ ՊԱՐՈՆԵԱՆ

ՄԱՐԴԵՆ ԵՒ ԳՈՐԾԵՐ

ԹԻՉ ԴԵՄԲ որ այնքան հարազատօրէն արտայայտէ գործ մը որքան ան որ մեզի հասած է Պարոնեանէն: Լուսանկարի փառքի օրերէն երբ մեր եկեղեցականները, գրողները այնքան տենդազին ունայնա- մըտութեամբ մը իրենք գիրենք յաւակնած են խառաքարտեայ անմահութեան մը վըս- տահիլ, Էտիրենցի գրողէն մեզի հասած են շատ քիչ լուսանկարներ (ի դէպ է յիշել Նո- րայիին հանդէպ Պարոնեանի վրէժխնդրու- թիւնը Մեծ-դոշ-Մաշ-դոշէրուն մէջ ուր այնքան յաջող ուրուագիծի մը մէջ սեւ- առած է սպրիկ այդ տիպարը, լուսանկարիչը, նոյն ատեն զայն կարելի ընող ընդարձակ ունայնամտութիւնը): Մարդոց Զիլգի դէմքը գրականութեան մը պատմութեան մէջ վա- ւերագրական տարողութիւն մը ունի ան- շուշտ, բայց միշտ ալ անարգաւանդ ցոյց մը չէ: Սա տողերուն հետ ինծի կ'այցելեն ծփանուտ, թանձր, լայն փողկապները, կուրծքը վերէն վար «հանդերձող» պատ- կանլի բլասդրոնները, յարգարուն, ԺԼ. զարու կեղծածամեր յիշեցնող գլուխները, և խոշոր, posé, հանդիսաւոր նկարները — լուսա — որոնցմով մեր Զարթօնքը, քի- չիկ մը Ռոմանթիքները, մանաւանդ Դեպի Խաղաղութիւնը խումբը իրենց գրողի, գոր- ծիչի լուսապսակները յօրինեցին: Արտա- սանեցէք մտովի 1848, 1860, 1885 թուա- կանները: Չեզի խուժող անունները, ա- տոնց զուգորդ, լուսանկարներ են ամէն բանէ առաջ: Բայց այդ թուականներէն ձեզի խոսողը մինակ այդ մարմնական ճա- շակները չեն. այլ մանաւանդ սերունդնե- րու իմացական հանգամանքը: Հերարձակ, կոճկուած, տարածուն, խտտաճաշակ, առ- նուազն իրենց շուքերով ծանրաբեռն մար- զերէին խառաքարտեայ ինչպէս պարզ թուղ- թիւուն — իրենց գիրքերուն — վրայ, ու կը պոտէին իրենց ժողովուրդին մէջ հո- վով եւրոպաներուն, յեղափոխութիւննե-

րուն, մշակոյթներուն որոնց հաղորդ էր ը- րած գիրենք իրենց երկտասարդութիւնը, ուսման տարիները:

Ոչինչ, սակայն, այդ ամենէն Յ. Պա- րոնեանի շատ աղքատ, շատ պարզուկ գի- մանկարին առջև: Խիստ, գուցէ չոր, մաք- անոր գիծերը կը պատշաճին խիստ, մա- շած, վաւերապէս աղքատ զգեստի մը հետ որուն է յանձնած այդ դժբախտ մարդը իր կործանած կուրծքին... փառքը, ծիւրախ- տին մանրէներովը արդէն զրուած... փը- տելու: Այդ դէմքին վրայ շատ պայծառ վկայութիւնը՝ այն գետնաքարէ կեանքին որուն մէջ սահեցան անոր տարիները, ան- պատմելի թշուառութեամբ մը՝ ներսէն, ու անզգած ոռնոթութեամբ մը՝ դուրսէն: Ո՛չ մէկ թուիք, ո՛չ մէկ հով, այնքան հաստա- տելի բաներ ասոնք, չըջանէն մեզի հասած լուսանկարներուն վրայ: Կարծես անկիւնի նպարաւաճառին խանութէն իր պղտիկ զը- նումները տրամութեամբ փոխադրող մարդ մըն է, նեղ բայց քիչիկ մը բաց ալ ճա- կատով, հոգէն՝ ինչպէս դուրսի ու ներսի, տան ու զակի, ապրուստի ու պարտքի ցաւերէն փոսացած աշուրներով որոնք նա- յելու տեղ կենցաղին, զամուկին, փնտռելին օնք տամադրութիւնը, հաւանաբար բախուն համակրանքը, չըսելու համար արգահասցե- իր (զրկանքը, որութիւնը, հալածանքը, ձախողութիւնը մեզմէ անկախ յօրինիչներն են մեր հոգիին), այնքան ամէն բան այդ դէմքին մէջ գործը կը ցերկայացնէ Պարոն- եանին: Յետոյ, ինծի անձանթ չէ տի- պարը, իր ընդհանրութեանը մէջ, Պարոն- եանի ծննդավայրէն: Չոր, խոհեմ, քիչիկ մը կորաքամակ, վասնզի բաւական բարակ, ծանր գլուխ, երբեք ցուցամու, սկեպտիկ ու թափանցամիտ, գրեթէ խելացի: Աս էր իմ տպաւորութիւնը Անդրիպոլսեցիներէն: Անոնց երեսներուն ես չտեսայ քնքուշ, բաց, զրաւիչ մօլքը որ Պոլսեցիները կը յատկորոշէ, երկու սերունդ վերջը: Չտե- սայ, դարձեալ, զեղձան թարմութիւնը Պրուսացիի գէմքին, այնքան թոյլ, այն- քան անուշ, պարզ ու բացարտ, ինչպէս է արդէն հոգին հոգին մահուան — ջու- րերը, քաղաքները մահուան քաղաքներ են — համար յարգարուած այդ տարօրի- նակ քաղաքին չըջակայքը ուր ջուրերը

որդին է Պոլսոյ ամենէն ազնուական, բարեխիտ այդ բժիշկին որ կը հասնէր ծանօթին, մանաւանդ անձանթին: Այդ թուականներուն հրաշալի հայ մըն էր ու մեծ անձնաւորութիւն մը: Պարոնեանի փողոցը իրական է սակայն, ընդդէմ այդ բոլոր բանականութիւններուն: Կը ներուի՞ ինծի այս բախումը շահագործել, ընդլայնել որպէսզի անոր ստուերին ընդմէջէն հասկնալի գտնայ քառորդ դարու մնացեալ ողբերգութիւնը որ ծանօթ է Յակոբ Պարոնեան անունով, հացի, ապրուստի, հիւանդութեան, ընտանեկան տառապանքի կերպարանքներով: Փողոցէն մարդիկ, գրեւ կարգաւ գիտցողներ, այդ օրերուն կ'ամ ժամ կ'երթային տէրաւէր ըլլալու կամ ... զբարոց, վարժապետութեան: Պարոնեան կը ճանչնայ տուններու մէջ դաս տալու ստորնութեան լժան դառնութիւնը: Երիտասարդ է ու մարդիկ անոր կը բանան իրենց զրոնքը, սանկ ու նանկ աշակերտներու դասախօսման պատրուակ մը ստեղծելով, իրենց հաշիւներուն ետեւ կ'ծկտելու: Դարձեալ կը պակսին մանրամասնութիւններ: Կայ յիշատակութիւն թաղային զպրօցներու մէջ ուսուցչութեան որ իր կարգին իրական ասպետութեան աստիճան մըն էր թուառութեան ճամբուն վրայ, դեռ այդ օրերէն ... մինչև այսօր: Փողոց: Դիւրին կը կործէք հանճար ըլլալ ու հանդուրժուիլ պաշտօնակիրներէն, հոգաբարձուներէն, թաղականներէն, եկեղեցականներէն, ծնողքներէն ու ... աշակերտներէն որոնք կը զգան բայց չեն հասկնար: Յետոյ, իր գոթախտութիւնը, բացառիկ խոտրէն, զինքը կ'առաջնորդէ ... հայոց մասուլիս: Մեղա: Սէքս: Որոնց մէջ անիկա կ'ընէ անդրանիկ փորձերը իր գրիչին, յայտնելով արտակարգօրէն արագ, սուր, խաժան գիտողութիւն մը զոր կը պաշտպանէ պարզ, աւելորդէն հիմնովին զերծ, հաստ ու հաստատ լեզու մը, ապագային ըլլալու կանչուած ամենէն ամուր գործիքը ամենէն ընդարձակ տաղանգի մը ... Ի հեզնական: Իր թարմութեան, նորութեան, մանաւանդ ծանր դառնութեան բովանդակ հրապուրովը ինչպէս լրջութեամբը: Կ'ըսեմ այս նկատողութիւնները փաստին զիմաց ամէն իրաւ, ծնած, ամբողջ գրագէտի որ քիչ անգամ կը չըջափոխուի, աս ալ ձևին վրայ, բայց

խորքին կը մնայ նոյնը: Ընդարձակուիլը փոխուիլ է: Հնար չեղաւ ինծի ունենալ աղբիւրները (Պետհրատը ձեռնարկած էր Պարոնեանի գործին ամբողջական հրատարակութեան: Տեսած եմ մինչև վեցերորդ ուր կայ յիշատակութիւնը դեռ լոյս տեսնալիք երեք չորս հատորներու որոնք հաւանաբար պարունակեն սկսնակ Պարոնեանը: Այս էջերը անհրաժեշտ են սակայն ոչ միայն անոր դէմքին հարազատ յօրինման, այլ մանաւանդ չըջանք թափանցելու տեսակէտէն: Երիտասարդները արագ ու տաք կը զգան, տալու համար նոյն արագութեամբ, տաքութեամբ, նկատումէ պակասով ինչ որ առած են իրենց ջիղերը անմիջական չըջապատէն ու չեն նմանիր հասուններուն որոնք պիտի աշխատին չէզոքացնել այդ տպաւորութեանց անմիջականութիւնը: Յետոյ կայ սեռին ալ նկարագիրը: Հեզնութիւնը պայմանաւոր է կենդանի իրականութեամբ որ յատակն է գործին: Կրնանք երջանկօրէն անգիտանալ, օրինակի համար Թէրզեանի մը սկսնակութիւնը, քանի որ հասունութիւնը ոչինչ է աւելցուցած այդ երանելի տաղանգին վրայ: Կրնանք նոյն խաղաղ հոգիով չգրաւիլ, ուրիշ օրինակի մը վրայ, Արշակ Զօպանեան ըլլար ասիկա, այդ սկսնակ հոգեխառնութեամբ, քանի որ աւելի քան կէս դար տրամագրուեցաւ անոր ինքզինքը իրագործելու, մեզ յոգնեցնելով: Բայց պարզան նոյնը չէ Սուրէն Պարթևեանին ինչպէս Յակոբ Պարոնեանին: Հիդիսակի մը — վաւերաձիւ — սկսնակութիւնը թանկ է ուրեմն բազմաթիւ տեսակէտներով):

Աստանդական — ֆիզիք ինչպէս իմացական երեսներէ — սա կեանքէն թերեւ երկու մեծ թուականներ՝ Թաթար, այսինքն ասոր խմբագրութիւնը: Խէլլա՛ր նմանապէս: Իւրաքանչիւրին համար Պարոնեան պիտի սպասէ իր ամենէն արժող — որովհետեւ երիտասարդ — տարիներէն մէկ քանին: Հերոսականը ան՝ որ այդ հանդէսները (աւելոյս քանի մը ֆորմա) անիկա լեցուցած է միս մինակը: Կը կարդաք թեթեւ ու դիւրին: Բայց կեցէք վկայութեան դառն փաստին առջև: Հանդէս մը երբ մանկավարժական, վարժապետական, բժշկական կամ գիտական է, աշխատանքով չի նուաճուիր:

Անկա ժամագրավայր մըն է բազմերանգ հոգեխառնութեանց: Եթէ ութսունական թուականներուն, նոյնիսկ Թաթարի մօտիկ օրերուն ունին գոյութիւն երկրաշարժեր և Գրեյս և Իմաթաբէյքան Ծաղաւնի, երկուքն ալ մեծաշունչ խմբագրագիտութեամբը Եղիային. ասոնց թղթատումը ձեզի կը թեւադրէ թէ որքան տարբեր ձեռնարկներ են Պարոնեանի հանդէսները: Եղիան անպատասխանատու գրող մըն է. բանդագուշանքին հետադական ելոյթներուն, սուր ամփոփումներուն անկնիք հակերուն վրայ խառնաձայն իր փառասիրութեան լայնածաւալ դրօշը: Պարոնեան մեր կեանքին վրայ բացած է սուր, անողոք, անկաշառելի, մանուանդ աննկատ իր նայումը ու պարտաւոր է ոչ միայն տեսնել այդ կեանքը, այլև հասկնալ զայն: 1872ին, երբ Պետրոս Դուրեանի համակիրները կը ձեռնարկեն բանաստեղծին ձեռագիրները հրատարակելու, ասոնցմէ թատերագոյթիւնները կը յանձնեն, ի գնահատութիւն, Պարոնեանին (որ անանուանելի կատակերգութիւն մը հրատարակած էր 1868ին), ինչպէս դարձեալ ի գնահատութիւն եւ ի սքաւգութիւն յանձնած էին անոր քերթուածները հայերէնի վարժագետի մը: Այս մարդը ամենայն լրջութեամբ կը սրբագրէ Դուրեանը ու կը դարձնէ իր ձեռագիրը որ տպուած է (Ա. տպագրութիւն) այդպէս ճայացած: Պարոնեան կը դարձնէ ողբերգութիւնները, առանց անոնց մազին դպչելու, եթէ կը ներէք այս բացատրութիւնը: Մանրավէպին իմաստը՝ Պարոնեանի իմացական պարկեշտութենէն աւելի, անոր վայելած հեղինակութիւնը կը թելադրէ հանրային կեանքին մէջ: Թաթարն ու Խէլաբը մինչև օրս կը պահեն իրենց արժանիքը ոչ անշուշտ միայն անոր համար որ մեր մեծագոյն գրողներէն մէկուն իմացական անդատանը կը ներկայացնեն, այլ անոր համար մանաւանդ որ չըջանէն ունին լիութիւն մը բարեբեւե, տիպարներէ, տեսական կեանքի տախտակներէ: Ուրիշ հարց անշուշտ երգիծանքին թեթեւ բայց զիմացկուն ալ պաշտպանութիւնը, հաստ ու առողջ ծաղրին բարիքը որ ինքզինքը ըլլալու արարքը ստիպուած է կրկնաւորել ուրիշ ալ բարեբեւ, — փրկուածին բարեբեւը: Ընկերային, քաղաքական, գրական

անձնաւորութիւններու շքահանի մը, բոլորին առջև իրենց հայելիները, ուսին՝ իրենց մեղքերը, յիմարութիւնները, սնափառութիւնները, գանկին՝ իրենց ունայնամտութիւնը, պարագայութիւնը: Բոլորն ալ նըւաճուած վճռական վարպետութեամբ մը (maitrise) ու անխորտակելի կարկանդակով: Պէտք կ'ա՛յ աւելցնելու որ երկու հանդէսներն ալ շրջանին ազգային, գրական, քաղաքական, ընկերային գերագոյն եղելութիւններն են, տառացի կերպով չափուած, մարտուած, կարգաւ կրցող ամէն մարդէ շուկայի ոսկերիչներէն մինչև պատրիարքարանի գահակալները: Ու իրաւ էր ասիկա: Հանդէսները իրենց այդ յորդ կեանքը ապրած են միեւնոյ՛ սակայն անոնց հեղինակը, հրատարակիչը (քիչ անգամ վաւերական գրագէտ մը մեր մէջ այս աստիճան յիմար է եղած, իր հանդէսը լեցնելէ ետքը՝ զայն տպագրելու համար ալ իր հացը ծախելու) անասելի դժուարութեանց ծոցը, քիչ մը ամէն ուղղութիւնէ, քանի որ Պարոնեան Եղիային պէս գովեստ, Չեքաղին պէս խրատ էր վաճառեր, այլ կ'սիրէր, ապտակ, մերկացումներ . . . : Վերաւորուած անձնակաշնութիւնները զիրաւ չեն հանգչիր: Ու գրական քէները գերեզմանով կը յագենան: Պարոնեան տառապած է սակայն նիւրախանով: 1860ին, Մաթթի թերթին բաժնեգիրը հանգանակութեամբ կը հայթայթէին գաւառական քաղաքի մը բոլոր կարգաւ գիտցողները տարին մէկ լրուե տրամադրելով: Պարոնեան կը գանգատի քերթ փոխալու հրէութենէն: Դուրեանք թէ իր Խէլաբին մէկ օրինակը կը պտտէր Գում-Գափուի բոլոր թաղերը, կ'անցնէր Սամաքիս, Նեսի-Գուլէ, Մաքրի գեղ, արուարձանները, հայաշատ, հազարի մօտ, երբեմն աւելի տուներով, ու կը դառնար կրկին շուկայ, բզիկ բզիկ: Կը հասկցուի՞, այս մանրավէպէն, տաքնապը հեղինակ-հրատարակիչին: Պարոնեանին մղձաւանջը կազմած են տպագրիչը, գրաշարը, թղթավաճառը. մարդիկ ասոնք, իրենց նիւթին վրայ ամրահաւատ, շուկայի ապրանք, պնդերես, մանաւանդ լիրը՝ երբ կը կարծեն իրենց աշխատանքը պաշտպանել գրոց-բրոց, անկուսի մութացկաններու դէմ, ինչպէս կ'որակուէին գրողները, վարժագետները, լրագրի խմբագրագետները: Պարոնեան անգիտակցաբար այս

տառապանքը մեղմացնել է կարծած երբ
 Մեծահարգանքները մեջ տեղ է տը-
 ւած զրաշարին, եայլն։ Անոնք փորձանքն
 են կազմած անոր կեանքին, քանի որ վար-
 ժապետի, խմբագրի, շրջուն տոմարակալի
 շատ ճիշդ անոր նխաձեռնությունները ա-
 ներեսարար կորզած են իրմէ։ Դիտեմ թէ
 հակառակ Պոլիսին շատ ընտանի մէկը ը-
 լալուն՝ կ'ապրէր իրրեւ հաստատ գաւառացի
 մը (Պոլիս քանի մը սերունդ վերջը կը
 մարտէր այդ երանգը հոն գաղթողներէն),
 իր պղտիկ հաճոյքներով, մենագրութիւն-
 ներով, Բամբասանք։ Սրճարան։ Իրկուան
 օղիի սեղան։ Ժուժկալ հաց մը։ Սանկ ու
 նանկ վրայ-գլուխ մը։ Նարտի։ Տիրացու-
 կան-թողական-տէրտէրական պղտիկ հա-
 րախօսութիւններ։ Կարճ՝ անգործ բայց
 սրամիտ մարդու տիպար մը։ Այս ամէնը
 քով քովի, բայց անկարող անոր թուղթին,
 մեկանին, տպագրիչին ծախքերը փակելու։
 Ահա թէ ինչո՞ւ ստիպուած ըլլայ սանձե-
 լու, սանձաւարելու մեծ ու պղտիկ իր բո-
 լոր հաճոյքները։ Աւելին։ Պարտաւորուի
 խանութէ խանութ, վաճառատունէ վաճա-
 րատուն շրջիկ տոմարակալի ողբերգական
 ճակատագրին ու ողորմութեան ձեռով մը
 ափին սահեցուած չնչին գումարները հա-
 ւաքելով՝ շիտկէ շիտակ հոսեցնէ տպագրա-
 կան գազան, անկուշտ մեքենային։ Այսպէս
 է անցեր ահա կեանքը սա մարդուն զը-
 խէն, սիրտէն, ոտքերէն, երիտասարդու-
 թեան ոսկի շրջանին։ Ու, աւա՛ղ, այսպէս
 է թաւալեր դարձեալ կեանքին այդ անիւը,
 սա մարդուն ասպարէզն ի վար, մանաւանդ
 չափահասութեան շրջանին։ Այո՛, Ձեր կը-
 ցած իր հերոսութիւնը վերածել անմարդ-
 կայիցի։ Ամուսնութիւնը փաստ մըն է այդ
 մարդկայինին։ Բայց զիտնալու էք որ կնիկը,
 այսինքն ասոր բոլոր իրաւունքները, վա-
 յելքէ, զգեստէ, հացէ. գաւկըները, աշ-
 փնքն ասոնց ոսկորները կազմելու կան-
 չուած անդամիջոցները, բոլորը, բոլորը
 զոհուած են Թաքալին և Խէլիւն, որոնք
 կերած են այդ մարդը, զրկած զինքը իր-
 մէ, ընտանիքէն։ Դարձեալ ասոնք դուք
 կը կարդաք թեթեւ գիւրութեամբը դուրսէն
 գիտողներու։ Ձեզմէ անոնք որ չեն գիտեր
 այդ Պոլիսը, հազիւ կրնան մտապատկերել
 ողբերգութիւնը հայոց մեծագոյն գրագէտ-
 ներէն մէկուն, որ այդ Պոլիսին անհուն

չուկաներէն, թուղթի հաստ ու ծանր չէն-
 քերը — վաճառականներուն տոմարները
 — իր անութիւն՝ տքալով կը կտրէ կ'անցնի,
 աչքը չորս դին, պարտատէրներուն հանդի-
 պելու սարսափի մը մէջ, հարկին տա՛կը՝
 աննշմար անցնելու, իր ճամբան երբեմն
 քառապատկելու ու հասնելու վաճառատու-
 նը, յոգնած — միշտ հիւանդ է անիկա —,
 կատարելու ոսկիներուն գումարը, ան-
 պղինձ զրպանով, անթի փորով ու ան-
 հուն իմացական գերազանցութեան կրակն
 ալ իրեն հովանի՝ ըրած։ Ընթերցո՛ղ, կը
 հասկնա՞ս սա տոմարն։ Աւելցուր տակա-
 ւին ձմրան ցիւրը որ Պոլիսին ամենէն ազ-
 նուական բերքն էր այդ օրերուն։ Զի՛ւնը՝
 որուն դէմ իր սառած անդամները պաշտ-
 պանելու համար այդ տոմարակալը չունե-
 նար ոչինչ։ Անթութիւնը՝ որ կը բարդուի
 ներքին սպառման վրայ։ Բոլորը՝ անցուր
 յարձակումի՛, այդ տկար, դժբախտ, ճա-
 կատագրական խլեակին վրայ զոր հիւժախտը
 արդէն կը պեղէ թոքերէն, զրկանքը — իր
 տունին պարտագրուած — կը հաւածէ ներ-
 սէն։ Դիրքը։ Ընտանիքը։ Ապրուստի բո-
 լոր միջոցներէն զուրկ։ Յակոբ Պարոնեան
 հէքեաթին հսկան չէ, այլ այս թափառա-
 կանը, այս ուրուականը՝ որ ի խնդիր իր
 մեքենային կը պտտի շուկայէ շուկայ,
 պարտքերը կրունկին, երազները առջին...
 Այսպէս է ապրեր անիկա, ուրիշներուն
 տետրակներէն անոնց հարստութիւնը ձեռ-
 նելով, գասաւորելով, օրինաւորելով ու իր
 տունին համար անհրաժեշտը... տպարան
 վաղցնելով, գողնալով կնիանը, գաւկընե-
 րուն բերանէն իրենց պատառը որպէսզի
 Խէլիւն մէկ օրինակը պտտի Պոլիսին քառ-
 սունէ աւելի թաղերը, մտնէ չորս հազարէ
 աւելի տուններ, խնդացնէ քառսուն հազարէ
 աւելի մարդեր... Ահա արեւմտահայ գրա-
 կանութեան ամենէն հարազատ, ամենէն
 նուիրական, ամենէն սուրբ վկան, նահա-
 ւակը։

Յ. ՕՇԱԿԱՆ

(Շարունակելի)

